

25-Oktyabr, 2025-yil

TERMINOLOGIK MA'LUMOTLAR BAZALARINI YARATISH VA BOSHQARISH JARAYONI: KO'P TILLILIK, STANDARTLASHTIRISH VA ZAMONAVIY MUAMMOLAR

Abduxalimov Abdulaziz Abdumutal o'g'li

“Tillar va gumanitar fanlar” kafedrası assistenti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada terminologik ma'lumotlar bazalarini yaratish, boshqarish va takomillashtirish bosqichlari ilmiy-nazariy asosda yoritilgan. Xususan, ko'p tilli ekvivalentlarni aniqlash strategiyalari — qarz olish, kalka qilish, tavsifiy tarjima va yangi termin yaratish kabi yondashuvlar tahlil qilingan. Terminologik ma'lumotlar bazasini ekspertlar tomonidan ko'rib chiqish va tasdiqlashning ahamiyati, shuningdek, bazaning dinamik tabiati va muntazam yangilanish zarurati asoslab berilgan. Tadqiqot davomida zamonaviy terminologiya boshqaruvida uchrayotgan asosiy muammolar — avtomatik termin ajratib olishning aniqligi, ko'p tillilikda ekvivalent topish murakkabligi, resurslar yetishmasligi, ta'riflarning izchil emasligi va foydalanuvchilar uchun qulaylik darajasi tahlil qilingan. Muammolar yechimi sifatida hamkorlikka asoslangan boshqaruv modellari, mashina o'rganish texnologiyalari hamda foydalanuvchi tajribasi dizayniga asoslangan yondashuvlar taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *Terminologik ma'lumotlar bazasi; terminologiya boshqaruvi; ko'p tilli ekvivalentlik; konseptual ekvivalentlik; mashina o'rganish; neologizm; ta'rif izchilligi; foydalanuvchi interfeysi.*

Terminologiya boshqaruvi sohasida ishlab chiqilgan uslubiyot asosida terminologik ma'lumotlar bazasini yaratish jarayonini yettita asosiy bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich loyihalash bosqichi bo'lib, unda terminologiya bazasining maqsadi, foydalanuvchilari, qamrovi va ma'lumot modelini aniqlash amalga oshiriladi. Bu bosqichda quyidagi savollar aniqlanadi:

Terminologiya bazasi kimlar uchun mo'ljallangan (tarjimonlar, texnik yozuvchilar, ilmiy tadqiqotchilar)?

Qanday predmet sohalarini qamrab oladi?

Qanday tillarni o'z ichiga oladi?

Qanday ma'lumot kategoriyalari zarur?

Maqsadli foydalanuvchilarning ehtiyojlarini aniqlash juda muhim, chunki bu ma'lumotlar bazasining strukturasi va funksionalligiga ta'sir qiladi.

Ikkinchi bosqich – terminlarni yig'ish va aniqlash (term extraction) bosqichi. Zamonaviy terminologiya amaliyotida ushbu jarayonni avtomatlashtirish uchun korpus lingvistikasi va hisoblash tilshunosligining metodlaridan foydalaniladi. Terminlarni avtomatik ajratib olish (automatic term extraction) dasturiy vositalari korpusdan potensial terminlarni statistik va lingvistik usullar yordamida aniqlaydi. Biroq, avtomatik ajratib olishning natijalari har doim 100% aniq bo'lmaydi, shuning uchun mutaxassislarning qo'lda

tekshiruv zarur. Terminlar faqat yangi matnlardan ajratib olinishi mumkin emas, balki mavjud lug‘atlar, standartlar va boshqa terminologik resurslardan ham olinishi mumkin. Terminlarni yig‘ish jarayonida ularning konteksti, foydalanish chastotasi va predmet sohasidagi ahamiyati e‘tiborga olinadi.

Uchinchi bosqich – terminologik tahlil va konseptuallashtirish bosqichi. Bu bosqichda terminologlar yig‘ilgan terminlarni tahlil qilib, ularni konseptlarga guruhlaydi, konseptlar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlaydi va konsept tizimlarini yaratadi. Konsept tizimi (concept system) – bu ma‘lum bir predmet sohasidagi konseptlarning tizimli tashkil etilishi bo‘lib, unda konseptlar o‘rtasidagi iyerarxik (umumiy-xususi) va boshqa turdagi munosabatlar ifodalanadi. Masalan, “dasturiy ta‘minot” konsepti uchun “operatsion tizim”, “amaliy dastur” va “dasturlash tili” kabi sub-konseptlar aniqlanadi va ularning o‘zaro munosabatlari modellaniadi.

Konsept tizimini to‘g‘ri yaratish terminologik ma‘lumotlar bazasining sifatini ta‘minlaydi, chunki u terminlarning semantik munosabatlarini aniq va strukturali tarzda ifodalash imkonini beradi.

To‘rtinchi bosqich – ta‘riflarni yozish va terminologik yozuvlarni to‘ldirish bosqichi. Terminologik ta‘rif (terminological definition) ensiklopedik ta‘rifdan farq qiladi. Yaxshi terminologik ta‘rif qisqa, aniq va bir jumladan iborat bo‘lishi kerak, u konseptning tegishli bo‘lgan umumiyroq kategoriyani ko‘rsatib beradi va uni shu kategoriyadagi boshqa konseptlardan farqlovchi xususiyatlarni ta‘riflaydi. Masalan, “morfema” terminining ta‘rifi quyidagicha bo‘lishi mumkin: “ma‘no anglatuvchi eng kichik til birligi”. Ta‘riflar faqat bitta tilda yoziladigan bo‘lsa-da, ular konseptni aniq tasvirlashi va noto‘g‘ri tushunishlarni oldini olishi kerak. Bundan tashqari, har bir terminologik yozuvda kontekst namunalari (context examples) berilishi kerak, bu terminning amaliy qo‘llanilishini ko‘rsatadi va foydalanuvchilarga terminni to‘g‘ri ishlatishga yordam beradi.

Beshinchi bosqich – ko‘p tilli ekvivalentlarni topish va tarjima qilish bosqichi. Ko‘p tilli terminologik ma‘lumotlar bazasida har bir konsept uchun turli tillardagi ekvivalent terminlar topiladi va qayd etiladi. Bu jarayon murakkab, chunki ko‘p hollarda bir tildagi termin boshqa tilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalentga ega bo‘lmasligi mumkin. Bunday holatlarda terminologlar terminni qarz olish (borrowing), kalka qilish (calque), tavsifiy tarjima (descriptive translation) yoki yangi termin yaratish (neologism) kabi turli strategiyalarni qo‘llaydilar. Masalan, “dasturiy ta‘minot” termini ko‘plab tillarda qarz olingan konsept sifatida qabul qilingan, lekin o‘zbek tilida u tavsifiy ravishda tarjima qilingan. Ko‘p tilli terminologiya ishlarida muhim jihat shundaki, barcha tillar uchun konseptual ekvivalentlik ta‘minlanishi kerak, ya‘ni har xil tillardagi terminlar bir xil konseptni ifodalashi lozim.

Oltinchi bosqich – terminologik ma‘lumotlar bazasini ko‘rib chiqish va tasdiqlash bosqichi. Terminologik ma‘lumotlar bazasi oldin predmet sohasi mutaxassislari tomonidan ko‘rib chiqilishi va tasdiqlanishi shart. Bu jarayon terminologik ma‘lumotlar bazasining aniqligi, to‘liqligi va ishonchliligini ta‘minlaydi. Ko‘rib chiqish jarayonida terminlarning to‘g‘riligi, ta‘riflarning aniqligi, konseptual munosabatlarning mantiqiyliigi va ko‘p tilli

ekvivalentlarning adekvatligi tekshiriladi. Bundan tashqari, terminologik izchillik ham muhim: bir xil konsept uchun barcha joylarda bir xil termin ishlatilishi kerak va sinonimlar mavjud bo‘lgan hollarda afzal qilingan termin aniq belgilanishi lozim.

Yettinchi bosqich – terminologik ma’lumotlar bazasini yangilash va saqlab turish bosqichi. Terminologik ma’lumotlar bazasi statik mahsulot emas, balki doimiy yangilanishni talab qiladigan dinamik resursdir. Yangi konseptlar paydo bo‘ladi, mavjud konseptlarning ta’riflari o‘zgaradi. Shuning uchun terminologik ma’lumotlar bazasini saqlab turish uchun muntazam ravishda yangi terminlarni qo‘shish, eskirgan terminlarni o‘chirish yoki yangilash va foydalanuvchilardan kelgan fikrlarni e’tiborga olish zarur. Zamonaviy terminologiya boshqaruvi tizimlarida versiyalarni kuzatish, o‘zgarishlar tarixi va bir nechta foydalanuvchilarning hamkorlikdagi ishlashi uchun vositalar mavjud.

Terminologik ma’lumotlar bazalarini yaratish va boshqarishda bir qator muammolar mavjud bo‘lib, ular zamonaviy tilshunoslik va texnologiya sohasida muhokama qilinmoqda. Birinchi muammo – terminlarni avtomatik ajratib olish va tanib olish jarayonlarining aniqligini oshirish. Bu muammoni hal qilish uchun zamonaviy tadqiqotlarda chuqur o‘rganish va neyron tarmoq texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha ishlar olib borilmoqda.

Ikkinchi muammo – ko‘p tillarda terminologik ekvivalentlarni topish qiyinligi. Turli tillar turli xil konseptual tizimlar va madaniy kontekstlarga ega bo‘lgani uchun bir tildagi termin boshqa tilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalentga ega bo‘lmasligi mumkin. Bu ayniqsa, madaniyatga xos konseptlar uchun muammoli. Masalan, ba’zi milliy taomlar, an’analar yoki institutlar nomlarini boshqa tillarga tarjima qilish qiyin. Bu muammoning yechimi terminologlarning ko‘p madaniyatlilik va kognitiv lingvistika bilimlarini oshirish, shuningdek, konseptual ekvivalentlik prinsipini qo‘llashdir. Ba’zi hollarda termin qarz olinadi, ba’zi hollarda esa tavsifiy tarjima qo‘llaniladi.

Uchinchi muammo – terminologik ma’lumotlar bazalarining yangilanishi va saqlab turish qiyinligi. Yangi konseptlar va terminlar tez sur’atda paydo bo‘lmoqda, ayniqsa texnologiya, tibbiyot va boshqa tez rivojlanayotgan sohalarda.

Terminologik ma’lumotlar bazasini doimiy yangilab turish uchun katta resurs (vaqt, pul va mutaxassislar) talab etiladi. Bu muammoga yechim sifatida hamkorlikdagi terminologiya boshqaruvi modellari taklif qilinmoqda, bunda ko‘plab foydalanuvchilar terminologik ma’lumotlar bazasini boyitishda ishtirok etadilar va ularning qo‘shgan ma’lumotlari moderatorlar tomonidan tekshiriladi va tasdiqlanadi. Shuningdek, mashina o‘rganish usullaridan foydalanib, yangi terminlarni avtomatik ravishda aniqlash va ularni terminologik ma’lumotlar bazasiga qo‘shish jarayonlarini yarim-avtomatlashtirish mumkin.

To‘rtinchi muammo – ta’riflarning sifati va izchilligi. Terminologik ta’riflar aniq, qisqa va izchil bo‘lishi kerak, lekin amalda ko‘plab terminologik ma’lumotlar bazasida ta’riflar turli xil mualliflar tomonidan yozilganligi sababli stilistik va strukturaviy jihatdan bir xil emas. Ba’zi ta’riflar juda uzun va ensiklopedik, ba’zilari esa juda qisqa bo‘ladi. Bu muammoning yechimi ta’rif yozish bo‘yicha aniq yo‘l-yo‘riqlar ishlab chiqish va barcha terminologlarni bular bilan tanishtirishdir. Shuningdek, ta’riflarni avtomatik tekshirish va tahlil qilish vositalari ishlab chiqish ham foydali bo‘ladi.

25-Oktyabr, 2025-yil

Beshinchi muammo – terminologik ma’lumotlar bazalarining foydalanuvchilar uchun qulayligi va qidiruv funksionalligining sifati. Ko‘plab terminologik ma’lumotlar bazalari murakkab interfeysga ega va foydalanuvchilar uchun kerakli ma’lumotni tez topish qiyin. Zamonaviy foydalanuvchilar oddiy va intuitiv interfeyslarga, tez qidiruv imkoniyatlariga va mobil qurilmalarda ishlash qobiliyatiga ega terminologik ma’lumotlar bazalarni kutadilar. Bu muammoga yechim sifatida foydalanuvchi tajribasi dizayni prinsiplarini qo‘llash, to‘liq matnli qidiruv va qidiruv imkoniyatlarini taqdim etish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Schmitz K.D. Terminology management. In K. Brown (Ed.), Encyclopedia of Language and Linguistics (2nd ed., Vol. 12, pp. 574-583). – Oxford: Elsevier, 2006.
2. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: The sociocognitive approach. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2000.
3. Wright S.E., Budin G. Handbook of Terminology Management. Vol. 1. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1997.
4. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1990.
5. ISO 26162-1:2019. Management of terminology resources – Terminology databases – Part 1: Design.